

جلدسازی سنتی یا تجلید

"یکی از صنایع دستی تزیینی- کاربردی ایران «جلدسازی یا تجلید» نام دارد. جلد سازی هنر زیبا ساختن روی کتاب و مداخل آن است و قدمت جلد و جلد سازی به قدمت نگارش می رسد. حتی کتیبه های آشوری بر روی لوح گلی، پوشش حفاظتی داشت، اما قدمت جلد در شکل تقریباً متداول امروزی به اوایل مسیحیت می رسد" (یاوری، ۱۳۹۲: ۹۸). کتاب در نظر ایرانیان همواره از قدر و منزلت ویژه ای برخوردار بوده و به همین دلیل، زیباترین روش ممکن را برای تزیین و حفظ کتاب به کار می بردند. جلد زیبا در واقع، معرف و مبشر متن کتاب بوده و در خواننده حالت شوق، احترام و تجلیل ایجاد می نموده است" (سید صدر، ۱۳۸۸: ۱۰۵).

جلد ها را از نظر نوع ساخت می توان به انواع مختلف تقسیم کرد که هر کدام از روش ها به مرور زمان در اثر پیشرفت هنر جلد سازی به وجود آمده است. انواع جلدهای ایران از لحاظ نوع ساخت را می توان به گروه زیر تقسیم نمود:

جلد ضربی: "برای ساخت جلد ضربی، ابتدا روی زمینه را چرم می کشند، سپس با فلز منقوش روی چرم می کوبند تا چرم حالت نقش برجسته بگیرد.

جلد سوخت: بعد از کشیدن چرم روی زمینه، فلزی که حاوی نقش دلخواه است را داغ می کنند و با فشار بر روی چرم می زنند تا فرم نقش برجسته بدست آید.

جلد لاک یا روغنی: روی زمینه ی مقوایی، یک لایه روغن شفاف زده، سپس با رنگ روغن روی جلد را نقاشی کرده و نهایتاً روی آن را لاک می زنند. (روش پاییه ماشه)

جلد موجی: در این نوع جلد، ترکیبی از قلع و سریشم را روی زمینه زده و بعد از خشک شدن، روی آن را با سنگ صیقلی مهره کشی می کنند تا براق و صاف شود.

جلد زرکوب: بعد از کشیدن چرم روی زمینه، طرح یا نوشته مورد نظر را کلیشه کرده و به وسیله ی آن طرح را با به کار بردن ورقه های طلا روی جلد پرس می کنند. " (یاوری، ۱۳۹۲: ۹۹).

جلد لاکمی یا روغنی

"همان طور که می دانیم یکی از تزیینات روی جلد، جلد روغنی است. در واقع روغنی جلدی است که نقاش یا تذهیب کار، همچون صحنه ی تابلو یا کاغذ، تصاویر دلخواه خود را در رو یا پشت مقوای جلد، نقاشی و رنگ آمیزی می کند و با پوششی از روغن کمان آن را می پوشاند. در واقع عنصر اصلی جلد روغنی، مقوای ظریف و استواری است که مقواسازان آن ها را در اندازه های لازم ساخته و آماده برای نقاشی می کردند. برای ساختن مقوای مناسب، صحاف ابتدا با چسباندن لایه لایه اوراق و یا خمیره ی کاغذ باطله و تکه پارچه های پوسیده، خمیره مقوا را آماده و سپس آن را در لعاب سریشم می غلطاند و پس از خشک شدن، سطح آن را با سنگی صیقلی می سایید (مهره کشی کردن) تا کاملاً صاف و صیقلی شود. سپس نقاش آن را با ماده ای مخصوص (ترکیب سندروس و روغن بزرک که به آن روغن کمان می گفتند) آغشته می کرد. پس از اینکه روغن خشک میشد با سفیدآب، طراحی لازم صورت می گرفت و روی آن را به اصطلاح ساخت و ساز کرده و پس از چند دست روغن کمان زدن، طلاکاری انجام و بعد باز هم روغن می زدند تا مانع نفوذ آب و رطوبت شود.

در واقع آغاز عرصه جلد های روغنی را می توان اواخر دوره ی تیموری دانست، چرا که پیش از آن، جلد های دیگری از جمله متداول ترین آن، جلد «سوخت» معمول بوده است. در دوره صفویه به دلیل اغتشاشات سیاسی، هنر تجلید افول کرد اما در دوره زندیه به دلیل وجود آرامش نسبی در ایران، هنرمندان محافل هنری تشکیل دادند و تحول عظیمی در هنر جلدسازی به وجود آمد و همین تحول بود که باعث شد جلد های سوخت و معرق کنار گذاشته شده و جلد های روغنی فراگیر شوند.

جلد های روغنی تشعیری: بر روی این نوع جلد ها و بر روی بوم مشکی یا تیره نقاشی تشعیری با رنگ طلایی، تصویر حیواناتی چون خرگوش، شیر، پلنگ و حیوانات دیگر و یا مناظری از درختان و گل و بته و پرندگان و بعضی مواقع نیز سیمرغ و ازدها ترسیم می شد و سطح داخلی این جلد ها معمولاً ساده و با بوم زرافشان یا تذهیب تزیین می شده است.

سمت راست: نقوش تذهیب در جلد سازی. سمت چپ: نقش ترنج در مرکز و استفاده از تشعیر در زمینه جلد

جلدهای روغنی تشعیر- معرق: در سطح بیرونی این جلدها، تشعیر به کار می رفته و سپس با قلم نازک زرین، مناظری از سوارکاران در حال شکار حیوانات رسم می شد. در سطح داخلی نیز روش معرق را که در جلدهای سوخت استفاده می شد، به کار می بردند. یعنی برشی ظریف از چرم نازک از روی نقش های تذهیب که طرح های گوناگونی از آن ها را تهیه کرده بودند به روش «لچک و ترنج» در پشت جلد می چسبانند. روغن زدن این نوع جلدها، تنها مربوط به قسمت تشعیری بود و داخل جلد چون معرق بود روغن نمی زدند.

جلدهای روغنی گل و بته ای: بر روی این جلدها که عمدتاً بوم آن رنگ های سرخ، قهوه ای و مشکی داشت، گل و بته های رنگین خطایی مکرر نقش می بسته و حاشیه های آن نیز با گل های «ریسه ای» تزیین و سطح داخلی آنها معمولاً ساده و گاهی در هر لنگه، یک صورت مینیاتوری رسم می شده است. در اواخر دوره صفوی طرح های جلد روغنی بیشتر به گل و برگ اختصاص داشت و گاهی نیز گل و مرغ بود (کرمی، ۱۳۸۱: ۱۲۵). "از قرن یازدهم هجری به بعد بود که طرح ها کم کم ظرافت خود را از دست داده و با خطوط خشن تری روبه رو می شویم. عصر قاجاریه و به ویژه در زمان فتحعلی شاه، دوره کاربرد رنگ های نسبتاً خام است. در واقع هنر تجلید در این زمان ادامه شیوه ی صفوی است. در این دوره رواج جلدهای روغنی بیشتر است و تزیینات و طرح ها عمدتاً طرح های گل طبیعی است که با رنگ روشن نقاشی شده است.

جلدهای روغنی گل و مرغ: در این جلدها تمامی صفحه با گل و مرغ و یا گل و برگسازی پر می شد و حاشیه جلد نیز بعضی اوقات زرنشان و گاهی با گل و برگ، قاب بندی می شد. در حاشیه ی تعدادی از جلدهای گل و مرغ که برای قرآن های نفیس تهیه می شد، آیاتی از قرآن و یا گاه ابیاتی مناسب در حاشیه جلدهایی که جهت دیوان شاعران ساخته می شد، به کار می رفت.

جلدهای روغنی دارای چهره: در این نوع از جلدها، معمولاً چهره یک شاعر یا عارف در شرایطی که کتاب یا کتکولی دارد ترسیم شده است. گاهی نیز چهره ای از حضرت عیسی و مریم و کسانی که با آنان مرتبط بوده اند و یا تصویری از نبردهای مشهور تاریخ ایران و یا داستان های خسرو و شیرین و لیلی و مجنون نقش شده است. در بعضی از جلدهای گل و مرغ شمایی از حضرت رسول(ص) و حضرت علی(ع)، امام حسین(ع) و اما حسن(ع) در داخل جلد ترسیم شده است.

استفاده از شمایل در تجلید

جلدهای روغنی با نقش ترنج: در این جلد یک ترنج بزرگ با نقش گل و مرغ رسم می شد و سر و پای ترنج، دو شاخه ی گل و برگ در قابی کوچک نشانده می شد. در حاشیه ی قاب بندی شده ی جلد نیز گل و برگ های ریزتر و در جدول ها، دو ردیف زرنشان دیده می شد. قسمت داخلی این جلد ها نیز گاهی ساده و گاهی با یک صورت قاجاری تزیین می شد.

جلدهای روغنی تذهیب شده: این نوع جلدها به چند صورت روغنی زرنشان سازی و روغنی تذهیب با گل و مرغ، گل و مرغ طلایی و روغنی تذهیبی ابوطالبی وجود داشت. در نوع اول، روی جلد زرنشان ساده و پشت آن ها گاهی ساده و گاهی با طرحی تزیین می شد. در نوع دوم بیشتر روی جلد، زرنشان سازی و یا تذهیب بوده و در وسط آن نیز یک ترنج کوچک رسم می شد و در ترنج، گل و مرغ سازی به کار می رفت. در نوع سوم عوض گل و مرغ رنگین، گل و مرغ طلایی می ساختند و در واقع از طلای ناب به جای رنگ برای نقش اندازی استفاده می کردند. نوع چهارم با نام ابری شناخته می شود و مبتکر آن ابوطالب مدرس از روحانیون و مذهبیان دوره قاجار است. او ابتدا جلد را توسط کاغذهای ابری الوان «رنگین» پوشانده و سپس تذهیب می کرد. این جلدها طرح های گوناگونی چون خوشه انگوری، لچک و ترنجی و گل خطایی داشتند و مکتب شیراز، تهران و اصفهان از مکاتب مهم آن بودند" (کرمی، ۱۳۸۱: ۱۲۶).

منابع:

سید صدر، سید ابوالقاسم. (۱۳۸۸). دایره المعارف هنرهای صنایع دستی و حرف مربوط به آن. تهران: انتشارات سیمای دانش.

یاوری، حسین. (۱۳۹۲). هنرهای سنتی ایران در یک نگاه. تهران: انتشارات سیمای دانش.

کرمی، احمد. (۱۳۸۱). نگاهی به جلد سازی، جلد روغنی. کتاب ماه هنر. شماره ۴۵. ص ۱۲۵-۱۲۶.

http://darnia.ir/blog/63_%D8%AC%D9%84%D8%AF%D8%B3%D8%A7%D8%B2%DB%8C-%DB%8C%D8%A7-%D8%AA%D8%AC%D9%84%DB%8C%D8%AF.htm